

بررسی عوامل موثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در شهر بجنورد و پیامدهای

آن

مینا جفایی

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری دانشگاه علامه طباطبائی تهران

Mina_jafaei67@yahoo.com

چکیده :

پیامد گسترش شهرنشینی سریع در ایران ، پیدایش شهرهای بزرگ و ایجاد مناطق حاشیه نشین با بافت نابسامان و مسکن نابهنجار است . حاشیه نشینی در شهر بجنورد به سبب موقعیت جغرافیایی و سیاسی در مرکزیت یک استان به یکباره روند رو به سرعتی به خود گرفت.تحقیق حاضر در پی آن است که با شناخت وضعیت حاشیه نشینان ، عوامل موثر بر شکل گیری حاشیه نشینی و پیامدهای آن را مشخص نماید . روش پژوهش ، روش اسنادی و پیمایشی است . نتایج بدست آمده از تحقیق نشان می دهد میان عوامل جاذبه شهر بجنورد بخصوص بعد از مرکز استان شدن و عوامل دافعه محل سکونت قبلی با حاشیه نشینی رابطه معناداری وجود دارد . می توان از عوامل موثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در این شهر به بیکاری ، درآمد کم ، و مهاجرت گسترده از محیط های شهری کوچک و روستاهای اطراف اشاره کرد که ناشی از عوامل اقتصادی(جاذبه های شهری بخصوص بهره مندی از شرایط بهتر زندگی در کسب درآمد ، یافتن شغل ، امکانات شهری و دافعه های روستایی) و دافعه های اجتماعی فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است و این امر موجب بروز انواع ناهنجاری ها از قبیل وجود ساخت و سازهای غیر مجاز و ایجاد سیمای نامطلوب ، تراکم جمعیت ، افزایش جرم و جنایت ، آلودگی زیست محیطی ، قانون گریزی و ... می شود که در چند گروه پیامد فرهنگی اجتماعی ،پیامد روانشناختی ، پیامد اقتصادی و کالبدی دسته بندی می شود.

کلمات کلیدی : حاشیه نشینی ، شهر بجنورد ، مهاجرت

۱- مقدمه

حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی پدیده ای است که به دنبال تحولات ساختاری و بروز مسائل و مشکلات اقتصادی - اجتماعی مانند جریان سریع شهر نشینی و مهاجرت های روستایی لجام گسیخته در بیشتر کشورهای جهان بویژه کشورهای جهان سوم پدیدار گردیده است. این مشکل شهری صرفاً مسئله کالبدی و فیزیکی نبوده و از عوامل کلان ساختاری در سطح ملی و منطقه ای ناشی می شود. رشد فزاینده جمعیت شهری از توان سازمان های دولتی و غیردولتی جهت توسعه و ارائه خدمات و تسهیلات شهری برای این جمعیت فزاینده پیشی گرفته و برآورده نشد نیاز مسکن و سرپناه اقشار کم درآمد در فضای رسمی و برنامه ریزی شده شهر، حاشیه نشینی را به گونه ای بی سابقه گسترش داده است (هادیزاده بزار، ۱۳۸۲: ۷). در ایران نیز جریان سریع شهرنشینی در چندین سال گذشته، حاشیه نشینی را دنبال داشته و این پدیده ی در حال رشد، مشکلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و زیست محیطی فراوانی بوجود آورده است (ربانی و دیگران، ۱۳۸۵). پدیده حاشیه نشینی را برای اولین بار در جهان غرب روبروت ا.سی. پارک آمریکایی از سردمداران جامعه شناسی شیکاگو، شاگرد جرج زیمل و نیز ایورت استونگوییست، شاگرد پارک تحت عنوان مهاجرت انسانی و منازل حاشیه نشین مورد مطالعه قرار دادند. از نظر آنها، انسان حاشیه نشین شخصیتی است که از حاصل برخورد یا پیوند دو نظام فرهنگی متفاوت و احیاناً متخاصم ظهور می یابد. بنظر آنها حاشیه نشین آشنای بیگانه ای است که نسبت به دو نظام فرهنگی احساس بستگی و تعلق دارد ولی در عین حال خود را نسبت به هیچکدام کاملاً متعلق و متمایل نمی داند (بیات، ۱۳۸۴، ۸). چارلز آبرامز حاشیه نشینی را به عنوان فرایند تصرف نواحی شهری به قصد تهیه مسکن دانسته است. و نیز حاشیه نشینی را در معنای عام شامل تمام کسانی میدانند که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند ولی جذب اقتصاد شهری نشده اند. جاذبه شهر نشینی و رفاه شهری این افراد را از زادگاه خویش کنده و به سوی قطبهای صنعتی و بازارهای کار می کشاند و اکثر آنها مهاجرین روستایی هستند که به منظور گذراندن بهتر زندگی راهی شهرها می شوند (پیران، ۱۳۶۶، ۹).

۲- طرح مسأله

شهر دارای یا آستانه جمعیتی است و هدف آن برآوردن نیازهای آن جمعیت است. رشد جمعیت شهری در کشورهای توسعه یافته، نظم نسبی یافته است ولی این امر در کشورهای در حال توسعه به علت مهاجرت های بی رویه هنوز چندان سازماندهی نشده است. بعد از جنگ جهانی دوم یکی از مهم ترین مسائل اجتماعی کشورهای در حال توسعه، رشد و توسعه ی شتابان و ناهمگون شهرنشینی بوده است. بدیهی است که این رشد انفجاری شهرنشینی و در پی آن پیدایش و رشد پدیده حاشیه نشینی، برآیند مهاجرت های مداوم داخلی یعنی از روستاها به شهرها است که بازتاب اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی آن رشد گروه ها و جوامع حاشیه نشین است که در جاهای مختلف به شکل های گوناگون آونک نشینی، زاغه نشینی، کپرنشینی و ... بروز می کند (ربانی و دیگران، ۱۳۸۵). اصولاً مهاجرت های روستایی در مناطق کمتر توسعه یافته، از یک روند نسبتاً شدید برخوردار است. استان خراسان شمالی نیز از جمله استانهای توسعه نیافته کشور است که از این قاعده مستثنی نبوده که طی سه دهه گذشته رشد جمعیت شهری آن به دو برابر افزایش یافته است. شهر بجنورد به لحاظ موقعیت

جغرافیایی، اقتصادی و اداری، در زمره شهرهای مهاجرپذیر است، به طوری که حدود ۳۸ درصد از ساکنان این شهر در حواشی آن و سکونت گاه های غیر رسمی زندگی می کنند. متداول ترین نوع مهاجرت در شهرستان بجنورد مهاجرت روستا به شهر و بعد از آن مهاجرت شهر به شهر است. در فواصل سرشماری ۷۵ تا ۸۵ کشوری از ۳۲۷۸۰۸ نفر جمعیت ۷۴.۰۵ درصد در شهر یا آبادی یا محل اقامت خود به دنیا آمده اند. این نسبت در نقاط شهری و روستایی به ترتیب ۶۴.۵۶ و ۸۵.۹۹ درصد بوده است. مقایسه محل تولد افراد با محلی که در آن سرشماری شده اند نشان می دهد که از جمعیت ساکن شهرستان ۱۳.۹ درصد از روستا به شهر ۵۶.۴ درصد از روستا به روستا و ۱۶.۶ درصد از شهر به شهر، ۱.۳۴ درصد از شهر به روستا مهاجرت کرده اند. بر اساس بررسی های بعمل آمده بیشترین مهاجرت از روستاها به مرکز شهرستان بوده است (سند توسعه شهرستان بجنورد، ۱۳۸۹).

روند شهرنشینی در شهر بجنورد در سال ۱۳۷۵ معادل ۶۵.۸۷٪ بوده که در سال ۱۳۸۵ به ۷۲.۷۷٪ رسیده است که خود گویای افزایش مهاجرت و میل به شهرنشینی دارد (سالنامه آماری سال ۱۳۸۸). بجنورد به عنوان یکی از شهرهایی است که درگیر با مسأله حاشیه نشینی است، و این مسأله فقط محدود به مناطق حاشیه نشین نمی شود بلکه کل شهر را درگیر کرده، به طوری که پیامد آن بروز انواع نابسامانیها در زمینه شهرنشینی است. وجود ساخت و سازهای غیر مجاز و ایجاد سیمای نامطلوب، تراکم جمعیت، افزایش جرم و جنایت، آلودگی زیست محیطی، قانون گریزی، اشتغال افراد حاشیه نشین در مشاغل غیر رسمی، عدم توانایی شهرداریها برای ارائه خدمات مناسب در این مناطق، همه و همه از جمله آثار مخرب حاشیه نشینی، چه بر روی ساکنان آن مناطق و چه بر روی دیگر افراد ساکن در شهرهای بزرگ هستند. از این رو به نظر می رسد پرداختن به مسأله حاشیه نشینی در این شهر و توجه به علل شکل گیری آن و آثار نامطلوبش، ضرورت می یابد.

۳- چارچوب نظری تحقیق

در زمینه تعریف و علل حاشیه نشینی نظریات مهمی مطرح گردیده که در این بخش به پاره ای از آنها پرداخته می شود: از دیدگاه پیروان مکتب اکولوژی مهم ترین عاملی که در رابطه با شکل گیری حاشیه نشینی مد نظر است مهاجرت از محیط های کوچک شهری و روستایی و ایجاد مناطق حاشیه نشین می باشد (تقوی، ۱۳۷۸:۱۱). از دیدگاه طرفداران مکتب نوسازی به تحولات درونی جامعه بر اثر وقوع پدیده های مدرن مانند توسعه صنعتی، افزایش جمعیت و مهاجرت به شهرها در نتیجه بروز مشکلاتی مانند کشمکش و ستیز اجتماعی برای آن دسته از مهاجرانی که قادر به تطبیق با هنجارهای زندگی مدرن شهری نبودند، می پردازند و معتقدند با شروع توسعه برون زای کشور روابط سنتی نظام معیشتی گسیخته و فرو پاشیدند و ناتوانی زیر ساختها و الگوی متمرکز مصرف، سبب تمرکز فوق العاده در شبکه های شهری گردیده است (ابراهیم زاده، ۱۳۸۳). از دیدگاه طرفداران مکتب لیبرال، مهاجرت های روستا به شهر را فرآیند توسعه اقتصادی مطلوب به شمار می آورند و مهاجرت های داخلی فرآیند طبیعی است تا نیروی کار اضافی به تدریج از بخش روستایی نیاز رشد و توسعه صنعتی را تأمین کند بنابراین از نظر اجتماعی مفید می دانستند اما نتیجه کار، رشد شهرنشینی شتابان و ناهمگونی

کلان شهر ها را بدنبال داشت . لذا از این دیدگاه تغییر بافت و مهاجرت را به عنوان عامل تشدید کننده بیکاری شهری محسوب می کنند که در واقع فقر روستایی را به فقر شهری با کلیه محرومیت های آن تغییر مکان می دهد(تودارو ، ۱۳۶۶:۳۸۱) . از دیدگاه مکتب مسئله گرایان پدیده حاشیه نشینی در نتیجه کارکرد ناقص و مدیریت غلط شهری جستجو میگردد(شیخی، 1381: 65) . با مروری بر تمامی نظریاتی که به مسئله حاشیه نشینی پرداخته است می توان گفت مهمترین عامل موثر بر وقوع و گسترش این پدیده مشکلات اقتصادی است. عوامل اقتصادی نقش کلیدی را در ظهور و گسترش حاشیه نشینی بازی می کنند .لذا به منظور کنترل و در صورت امکان حذف این پدیده باید به ایجاد تعادل فضایی (اقتصادی ،اجتماعی، کالبدی) در سطح مناطق دست یازید و ارائه برنامه های توسعه را متناسب باتوانها و امکانات موجود آنها تدوین نمود .

از آنجا که حاشیه نشینی را برآیند انقلاب صنعتی میدانند، اندیشمندان مختلف در علوم متفاوت به این موضوع پرداخته اند و دیدگاههایی در این زمینه دارند که به برخی از آنها اشاره می گردد:

حسین زاده دلیر معتقد است :حاشیه نشین به نوعی شیوه زندگی اطلاق می گردد که نسبت به سه شیوه رایج زندگی یعنی شهر ، روستایی ، عشایری متفاوت بوده و با ویژگی های اقتصادی و اجتماعی مخصوص به خود بافت فیزیکی معینی را بوجود میآورد (حسین زاده دلیر، 1361 ، 63). حاشیه نشینی را می توان نوعی سکونت در فضای شهری دانست که در تمامی ابعاد سیاسی ، اجتماعی ، فرهنگی ، اقتصادی ، کالبدی و حقوقی با سایر انواع سکونت موجود در شهر تفاوت های اساسی را نشان می دهد . (coit,1994)

زاهد زاهدانی با نگرش علوم اجتماعی و جامعه شناسی ، معتقد است که حاشیه نشینان افرادی هستند که در حاشیه و اطراف شهر زندگی می کنند ولی جذب نظام اقتصادی- اجتماعی شهر نشده اند (زاهدانی، 1369) .

مارشال کلینارد معتقد است حاشیه نشین کسی است که دارای خرده فرهنگی با مجموعه های از ارزشها و هنجارهاست که در محلهایی با بهداشت کم، با انحرافات اجتماعی و ویژگیهای دیگر، از جمله انزوای اجتماعی همراه است (کلینارد، 2001 ، 21) .

۴- روش تحقیق

در تحقیق حاضر با توجه به اینکه هدف سنجش عوامل مؤثر بر حاشیه نشینی و پیامدهای آن است، از روش پیمایشی و اسنادی استفاده شده است . در این ارتباط عوامل مؤثر و پیامدهای حاشیه نشینی در شهر بجنورد با استفاده از رویکردهای کمی و کیفی مورد بررسی قرار گرفته است جامعه آماری را در این تحقیق حاشیه نشینان شهر بجنورد که بالغ بر ۷۰ هزار نفر هستند را تشکیل می دهد . در این تحقیق از شیوه نمونه گیری سهمیه ای استفاده شده است که توزیع آن به صورت تصادفی در بین ساکنان حاشیه شهر صورت گرفته و تکمیل گردیده است. علاوه بر این از تکنیکهای کیفی مانند مصاحبه آزاد و عمیق به صورت میدانی با مسئولین مختلف اداری استفاده شده است .

۵- ویژگی های حاشیه نشینان

ویژگیهای حاشیه نشینی مجموعه ای با گزینه های نامطلوب مانند فرسودگی ساختاری، افسردگی، فقر فرهنگی و اقتصادی، تراکم بالای جمعیتی و مسکونی، ناهنجاریهای رفتاری و ساختمان های فاقد شکل و نقشه، کیفیت نامطلوب خدمات و بهداشت و نظایر آن مشخص می شود .
عمده ترین آسیب هایی را که پدیده حاشیه نشینی توانسته است بر شهر وارد نماید می توان به شرح زیر دسته بندی کرد :

- ۱- آسیب های اجتماعی : همانند رواج بزه کاری و آدم کشی ؛ اعتیاد به مواد مخدر و یا پخش و فروش آن
  - ۲- آسیب های فرهنگی : همچون کاهش سطح سواد ، افزایش روند بی سوادی و بی علاقتگی به آموزه های فرهنگی
  - ۳- آسیب های فیزیکی-کالبدی : شامل تشکیل بافت مسکونی درهم و بی ضابطه ، فرسودگی بناها ، فرم ناهنجاری های بناها و تأثیر نامطلوب آن بر منظر و سیمای شهری
  - ۴- آسیب های اقتصادی : شامل رواج دست فروشی و دوره گردی ، افزایش تکدی گری و تعداد بیکاران دائمی و فصلی شهر
  - ۵- آسیب های بهداشتی : همانند دفع زباله ها و فاضلاب خانگی در سطح محله و ایجاد بوی زننده و شیوع انواع بیماری ها در پی آن ، آلودگی صوتی و هوا و ..
  - ۶- آسیب های سیاسی و امنیتی : عکس العمل سریع حاشیه نشینان به نارامی های سیاسی و گرایش زیاد این افراد به شرکت در تظاهرات و شورش های خیابانی می انجامد که در ظاهر امر برای استیفای حقوق شهروندی خویش و تأثیرات آسیب های اجتماعی بر امنیت شهر است . (سرگزی ، ۱۳۸۶)
- حاشیه نشینی مسائل و مشکلات متعددی را دربردارد که در زیر به شرح مختصری از آنها اشاره می شود:
- ۱- نابسامانی در نظام استقرار و الگوهای توزیعی جمعیت در نقاط پیوسته و ناپیوسته شهر
  - ۲- نابسامانی در پیوند حوزه های سکونتی با بدنه ی شهری
  - ۳- ساخت و ساز شتابان بی رویه و غیر قانونی
  - ۴- محرومیت و نابسامانی شدید از لحاظ امکانات اجتماعی ، اقتصادی، خدماتی و در مجموع خدمات زیبایی و روبنایی
  - ۵- وسعت زیاد ، فزونی جمعیت ، کثرت حوزه های سکونتی ، گوناگونی فرهنگی
  - ۶- محرومیت شدید در وضعیت معیشتی
  - ۷- عدم هویت اجتماعی و قانونی در نظام تقسیمات سیاسی و جغرافیایی (همان)

۶- پیامدهای حاشیه نشینی

- سیمای نامطلوب:

عمده ترین نماد جهانی حاشیه نشینی سیمای نامطلوب آن است که احساس و وجدان و دیدگان آدمی را می آزارد، ساختمانها، تخریب شده و فرسوده شده، گذرگاه ها و معابر پرپی چ و خم و کم عرض بوده و معمولا راه دسترسی خودروهای امداد اعم از آتشنشانی، اورژانس و پلیس در مواقع بروز حوادث و خطرات وجود ندارد.

- پایین بودن سطح بهداشت عمومی و سلامتی:

حاشیه نشین ها فاقد بهداشت عمومی و خصوصی در حد و اندازه استانداردهای جهانی و حتی ملی هستند و اقدام علیه بهداشت عمومی و محیط زیست در چنین مناطقی شایع است. انباشت زباله ها و عدم جمع آوری آنها، جریان فاضلاب منازل در کوچه ها و عدم دفع بهداشتی آن، آلودگی های صوتی و آلودگی هوا و غیره در این محلات مشهود است.

- فقدان شغل رسمی و درآمد کافی:

اکثر خانواده های حاشیه نشینی شغل رسمی برای تامین معاش خود ندارند و چون این افراد عموماً فاقد مهارت و تخصص و سرمایه گذاری می باشند به مشاغل کاذب و بعضاً مجرمانه مثل دست فروشی، تکدی گری، زباله دزدی، خرید و فروش مواد مخدر و مشروبات الکلی روی می آورند.

- وجود خرده فرهنگ های خاص مناطق کوچک:

در مناطق حاشیه نشین خرده فرهنگ های خاص مناطق کوچک هر یک از خانوارها که قبلاً ساکن آن بودند مشاهده می شود. و اجتماعی در دل جامعه رخ عیان می کند. این فرهنگها بسیار دیر جذب فرهنگ های شهری می شوند و این امر و نیز فقر فرهنگی افراد امکان نفوذ از نظر فرهنگی و اجتماعی را در آنها برای اجرای برنامه های مختلف اجتماعی، چون بهداشت و تنظیم خانواده و غیره مشکل می کند. خصایص کنش روستایی که سنخیتی با زیست شهر ندارد، به شاکله عقیدتی زیست شهری مبدل می شود.

- تراکم جمعیت:

ترکیب سنی جمعیت در این مناطق نشان می دهد که علی رغم جوان بودن بیشتر رؤسای خانواده ها بعد خانواده وسیع است. متوسط تعداد جمعیت هر خانوار حدود ۴.۵ درصد می باشد که با در نظر گرفتن مساحت کم منازل موجود در مناطق حاشیه نشینی به تراکم بیش از حد جمعیت در این مناطق پی خواهیم برد.

- فقدان یا کم بودن امکانات آموزشی و رفاهی و پایین بودن سطح سواد و تحصیلات:

در حاشیه شهرهای ایران، آموزش و پرورش به بدوی ترین شکل ممکن رواج دارد، به این معنا که عدم تخصیص بودجه متناسب برای امر آموزش و پرورش این نقاط جدای از آنکه باعث کم سواد شدن حاشیه نشینان شده است، موجب گردیده که تا فرآیند جامعه پذیری، در میان کودکان و نوجوانان حاشیه نشین فرآیندی ناقص و عقیم باشد نقصانی که در رشد بالای انحرافات اجتماعی نمود می یابد.

- اعتیاد:

از عوامل گرایش به اعتیاد، فقر، بیکاری، فقدان برنامه صحیح جهت پر کردن اوقات فراغت، نابرابریهای اقتصادی و اجتماعی و در دسترس بودن مواد مخدر را می توان نام برد. معمولاً در مناطق حاشیه نشین بسیاری از این عوامل قابل رویت است و بدان جهت اعتیاد به مواد مخدر در بین جوانان این مناطق و همچنین خرید و فروش مواد افیونی روز به روز افزایش می یابد.

- منبع و مرکز انحرافات و کج رویهای اجتماعی:

مارشال کلینارد می گوید: حاشیه نشینی مساله و عارضه ای شهری است و منشاء عمده بزهکاری و جرم می باشد. آسیبهای اجتماعی، سهم بالایی از وقوع جرم و جرائم در کشور به حاشیه نشینان اختصاصی یافته است، به دلیل عدم تطابق هنجاری و نائل نشدن به یک شناخت اجتماعی حاشیه نشینان و همچنین سطح نازل معیشت اقتصادی این طبقه اجتماعی، یک نوع انحرافات نهادینه شده در کنش آنها به چشم می خورد، قاچاق مواد مخدر و جنایت های مبتنی بر هیچ انگاری ارزشهای اجتماعی از موارد قابل ذکر هستند.

- آشوب های اجتماعی:

حاشیه نشینی جایگاهی در امنیت ملی نیز دارد بخصوص در جهانی که قسمت اعظم سرکردگان آن حامی ما نیستند و ما برای آنها وصله ناجور محسوب می شویم. افراد سنین جوان با توجه به احساس محرومیت نسبی و عدم توانایی ارضای نیازهای خود به صورت بالقوه به ناراضی هایی تبدیل می شوند که ممکن است با وقوع هر حادثه ای یا با سازماندهی شدن به وسیله ارادل و اوباش به برهم زدن امنیت عمومی و اختلال دست بزنند. نمونه شورش 1370 مشهد که از مناطق حاشیه نشین آن رقم خورده بود از این گونه است.

- پیامدهای اجتماعی:

هویت قومی، پایبندی به سنت ها، فقدان تخصص، بی سوادی و کم سوادی، درآمد پایین و به خصوص فرهنگ مستقل حاشیه نشینی، منشا و محل تجمع کودکان فراری، کودکان خیابانی و کارتن خوا بها، گروه گرایی و قوم گرایی شدید و همکاری با هم در فرار از قانون و عدم همکاری با مامورین انتظامی.

- پیامدهای فرهنگی:

فرهنگ قانون گریزی، ضعف در تعلق به هویت شهری، واگرایی شدید نسبت به قوانین شهری، انزوای طلبی، احساس غریبه بودن و بیگانگی، اختلال در هویت که این پدیده را برای اولین بار در جهان غرب روبروت ا.سی. پارک آمریکایی از سردمداران جامعه شناسی شیکاگو، شاگرد جرج زیمل و نیز ایورت استونگویست، شاگرد پارک تحت عنوان مهاجرت انسانی و منازل حاشیه نشین مورد مطالعه قرار دادند. از نظر آنها، انسان حاشیه نشین شخصیتی است که از حاصل برخورد یا پیوند دو نظام فرهنگی متفاوت و احياناً متخاصم ظهور می یابد. به نظر آنها او آشنای بیگانه ای است که نسبت به دو نظام فرهنگی احساس بستگی و تعلق دارد ولی در عین حال خود را نسبت به هیچکدام کاملاً متعلق و متمایل نمی داند.

- مسکن غیر قابل اطمینان در قبال حوادث طبیعی:

بسیاری از افراد در این مناطق، خانه سازی بر اساس اصول استاندارد ندارند و لذا اکثر این خانه ها در قبال حوادث طبیعی مانند زلزله و توفان هیچ مصونیتی ایجاد نمی کنند. شهرک های این مناطق با مواد و مصالح کم دوام و برخی جاها زاغه نشینی است. همچنین ساخت و ساز در ابعاد کوچک و غیراستاندارد.

- پیامدهای روانشناختی:

پریشانی، بی هویتی (نداشتن هویت) می تواند به نوعی افراد را نسبت به پیرامون خود بی توجه کند و برای کسب آن و دست یابی به یک پایگاه اجتماعی که از طریق آن خود را به اجتماع شهر نشینی نزدیک کند دست به هر کاری که آنان را از نظر مالی تامین کند، می زند (بیگدلی راد، ۱۳۹۱ به نقل از مثنوی عطاءالله، 1381، صص ۸۸-۸۲).

۷- منطقه مورد مطالعه

تحقیق انجام شده مربوط به شهر بجنورد مرکز استان خراسان شمالی است این شهر طبق سالنامه آماری سال ۱۳۸۸ دارای جمعیتی معادل ۱۸۶۲۹۷ نفر جمعیت معادل ۲۳ درصد جمعیت کل استان را به خود اختصاص داده است. مساحت محدوده شهر بجنورد ۲۹۰۲ هکتار است. جمعیت نقاط حاشیه نشین ۷۰۳۲۱ نفر (تقریباً ۳۸٪ کل جمعیت شهر) که در مساحتی بالغ بر ۵۲۴ هکتار ساکن شده اند.

حاشیه نشینی در بجنورد

اسکان غیر رسمی و حاشیه نشینی که ناشی از فقر اجتماعی است در شهر بجنورد به سبب موقعیت جغرافیایی و سیاسی در مرکزیت یک استان به یکباره روند رو به سرعتی به خود گرفت حاشیه نشینی در شهر بجنورد بخش اعظمی از افراد روستایی را شامل می شود که به امید بهره مندی از شرایط بهتر زندگی در کسب درآمد، یافتن شغل و امکانات شهری بالاخص پس از زلزله سال ۱۳۷۵ در حواشی شهر بدون بهره مندی از کمترین امکانات رفاهی ایجاد گردیده است.

در سال های اخیر در اطراف بافت اصلی شهر حاشیه نشینی رشد کرده و به ویژه در بخش غرب، شمال غربی، جنوب غربی و در حاشیه جاده بجنورد - گرگان به ایجاد مجموعه ای روستانشین منجر گردیده است. در این ناحیه که نیروگاه نامیده می شود بیش از ۷۰ هزار نفر مهاجران روستایی سکونت دارند. این جمعیت، امکانات و خدمات رفاهی بسیار ضعیفی دارد. معیشت ساکنان این بخش ها از نظر اقتصادی، مبتنی بر کشاورزی، باغداری یا دامداری است و هم اکنون تجارت و خدمات غیرتولیدی نیز در میان آنها رواج یافته است. مکانیزم اجتماعی این جوامع پیچیده نیست و از طبقاتی چون کشاورزان سابق و خوش نشینان، ترکیب یافته است که از فعالیت های همانند امرار معاش می کنند. بافت های مسکونی پیرامونی شهر در سطح بافت های

روستایی می باشد. این بخش عمدتاً بدون نظارت و توجه سازمان های مسئول شهر ایجاد شده اند و حاصل نیاز اقشار کم درآمد شهری اند که از جمله این محدوده ها در شهر بجنورد عبارت اند از: بربرقلعه، اسلام آباد، معصوم زاده، محله نیروگاه، کوی امام هادی، کلاته آروین (طرح جامع شهر بجنورد، ۱۳۸۷).

۸- علل پیدایش و گسترش حاشیه نشینی در بجنورد

با توجه به بررسی های صورت گرفته مهمترین علل پیدایش و گسترش حاشیه نشینی در شهر بجنورد را می توان به موارد زیر دسته بندی کرد:

- رشد فزاینده جمعیت در دهه های گذشته؛
- دسترسی ناپذیر به نظام های رسمی اعتباری و وام مسکن برای کم درآمدها، به ویژه شاغلین در بخش غیررسمی
- ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برونزا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز عدم تعادل در نظام شهری و روستایی در سیر تکوینی شهرنشینی
- عدم پیش بینی فضای مسکونی کافی و مناسب اقشار کم درآمد در طرحهای کالبدی شهری و اعمال استانداردهای خارج از استطاعت ایشان
- فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم درآمد و عدم حمایت و هدایت دولت در مورد خانه سازی خودیاریضعف مدیریت شهری (به ویژه در هدایت، نظارت و کنترل)
- فقدان سیاست ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه ای؛
- تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و درآمد؛
- فقدان برنامه های توسعه اجتماعی-فرهنگی و آماده سازی و توانمند سازی افراد حاشیه نشین؛
- عدم توجه به سرمایه گذاران مسکن ارزان قیمت در حاشیه کلانشهرها؛
- فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم؛

۹- پیامدهای حاشیه نشینی در شهر بجنورد

در این بخش به پیامدهای حاشیه نشینی در شهر بجنورد می پردازیم:

عمده ترین نماد جهانی حاشیه نشینی سیمای نامطلوب آن است. بافت فرسوده و ساخت ناموزون و متراکم ساختمانهای مسکونی همراه با گذرگاههای پر پیچ و خم و کم عرض، چشم انداز شهری نامناسبی را ایجاد می کند. یافته های میدانی نیز همین امر است سیمای نامطلوب ساختمان های تخریب شده، پایین بودن سطح بهداشت عمومی، ساختمان های متراکم مسکونی و ... همگی در حاشیه شهر بجنورد احساس و وجدان و دیدگان هرآدمی را می آزارد.

کیفیت زندگی در مناطق شهری در مقایسه با سطح زندگی روستاییان بهتر و دسترسی به انواع خدمات اجتماعی و اقتصادی اساسی، بیشتر است و این یکی از دلایل گرایش تاریخی روستاییان به سکونت در شهر است، زیرا هجوم روستاییان به شهر بویژه شهری مانند بجنورد در سطح منطقه ای بخصوص بعد از مرکز استان شدن و ایجاد فرصت های شغلی بیشتر، برای دستیابی به همین امکانات و برخورداریهست. در شهر بجنورد

مانند سایر مناطق کشور بین مهاجرت و حاشیه نشینی از یک سو و رونق اقتصادی شهرها از سوی دیگر رابطه وجود دارد، بعبارت کلی تر میتوان گفت که روند و شدت مهاجرت در مناطق روستایی به درجه موفقیت و توانایی برنامه ریزیهای مقامات دولتی برمی گردد. هرچه برنامه ریزی ها کارکردی و کاربردی تر باشند، روند مهاجرتها کاهش می یابد و بالعکس. بنابراین یکی از فاکتورهایی که روند حاشیه نشینی را در شهر بجنورد تشدید کرده است کمبود امکانات و خدمات زیربنایی و عمومی در روستاهاست. طبیعی است که مهمترین اثرات کمبود امکانات و خدمات، نیازمندیهای مردم را روز بروز بیشتر می کند و روستایی نیز برای تامین نیازهای روزانه خود مهاجرت شهری را انتخاب میکند. از طرفی نیز مهاجرین روستایی به دلیل عدم تخصص و آشنایی با اصول فنی و یا خدماتی خاص جذب مشاغل کاذب می شوند. این نوع مشاغل هم به دلیل عدم تداوم و پایداری از درآمد کافی برخوردار نبوده و برای تامین مایحتاج خود به مشاغلی مانند جرم و جنایت؛ مشروبات الکلی؛ مواد مخدر و ... می پردازند.

یکی دیگر از پیامدهای نامطلوب حاشیه نشینی در این شهر، پایین آمدن ضریب امنیت اجتماعی در شهرها است. پایین بودن سطح سواد مهاجرین، فرهنگی سنتی، فقدان مشاغل تخصصی در مقابل مشاغلی همچون دستفروشی، فروش مواد مخدر، دزدی، جنایت و ... همه این موارد به نوعی در فضای حاشیه نشین وجود دارد. این امر به ظاهر مشکلات مناطق حاشیه شهر پنداشته می شود اما به نوعی این افراد بیکار که دست غالب آنها آلوده به رفتار شکنی و هنجار شکنی هستند کل فضای شهری را نا امن کرده و از جنبه اقتصادی و اجتماعی موجب بگاریگیری نیروهای کاردان در برابر هنجارشکنان و ایجاد فضایی برای نگهداری آنها از یک طرف و اعمال حرکات و رفتارهای نامطلوب در سطح گسترده نه تنها امنیت اجتماعی مردم را تهدید می کنند و چه بسا امنیت ملی و منطقه ای را زیر سوال ببرند.

بر اساس آمارهای رسمی بیشتر از نیمی از بزهکاری ها (حدود ۵۵ درصد) شامل سرقت، خرید و فروش مواد مخدر، اعتیاد و نزاع و درگیری در حاشیه شهرها اتفاق می افتد. حاشیه نشینی بستری مناسب برای بزهکاری و ظهور جرایم است. نبود شغل و درآمد پایین سرپرست خانوار، مهاجرت از روستا به شهر، سیمای نامطلوب ساختمان های تخریب شده، پایین بودن سطح بهداشت عمومی، وجود خرده فرهنگ ها و فقر فرهنگی، نبود امکانات آموزشی و رفاهی، اعتیاد و بالابودن بهای زمین و هزینه ساخت و ساز رسمی از جمله دلایل افزایش جرایم در این مناطق است. (<http://www.khorasannews.com>)

مهاجرت به شهرها بیشتر تحت تاثیر ساختار اقتصادی جامعه است، سرخوردگی روحی و روانی و تعارض فرهنگی با دیگر شهروندان نیز از جمله پیامدهای حاشیه نشینی است. مهاجران با خرده فرهنگ های متفاوت وقتی در شهرها ساکن می شوند، در تقابل و رویارویی با دیگر فرهنگ ها قرار می گیرند که گاهی به درگیری و نزاع منجر می شود. می توان گفت فقر مالی و فرهنگی و نداشتن تخصص و مهارت کافی، مهاجران حاشیه نشین را به ارتکاب جرایم مختلف می کشاند.

بطور کلی می توان از عوامل موثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در این شهر به بیکاری، درآمد کم، و مهاجرت گسترده از محیط های شهری کوچک و روستاهای اطراف اشاره کرد که ناشی از عوامل

اقتصادی (جاذبه های شهری بخصوص بهره مندی از شرایط بهتر زندگی در کسب درآمد ، یافتن شغل ، امکانات شهری و دافعه های روستایی) و دافعه های اجتماعی فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است.

نتیجه گیری

فقر اقتصادی و دست نیافتن مهاجران به مشاغل اقتصادی پایدار شهری و نبود تخصص و تحصیلات نزد آنان از جمله دلایلی است که بخش زیادی از افراد به ویژه روستاییان مکان هایی را برای زندگی بر می گزینند که علاوه بر برخوردار نبودن از تسهیلات و امکانات معمول و شهری، به طور غیرقانونی شکل گرفته است که تهدیدی برای امنیت اجتماعی محسوب می شود. رشد سریع شهرنشینی را از جمله عوامل مهم در مهاجرت جوانان روستایی به شهرها می داند، می گوید: از آن جایی که خانواده های روستایی از تعداد فرزندان بیشتری نسبت به خانواده های شهری برخوردار هستند، گاهی اوقات به علت محدودیت منابع آب و خاک و امکانات دیگر در تامین معیشت روزمره خود با مشکل مواجه می شوند و در نتیجه مهاجرت به شهرها را بر زندگی روستایی ترجیح می دهند. نبود فرصت های شغلی در روستاها، عده ای از جوانان را به مهاجرت به شهرها سوق می دهد و بسیاری از این افراد به علت فقر اقتصادی و نداشتن مهارت و تخصص و دشواری تامین مسکن در بافت شهری به ناچار به حواشی شهرها پناه می برند و به این ترتیب، مسئله حاشیه نشینی پدید می آید.

حاشیه نشینی از مسائل مهم شهرنشینی در کشورهای جهان است. اما این معضل در کشورهای توسعه نیافته و در حال توسعه (ایران) روز به روز در حال گسترش است. اگر چه این پدیده در کشورهای جهان به طور بسیار متفاوتی از یکدیگر نمود پیدا کرده است. ولی ویژگی مشترک و مشخصه ساکنان این مناطق، اغلب افراد مهاجر کم درآمد و فقیری هستند که آنان فقر خود را به شهر آورده و با پس زده شدن از محیط شهر به تدریج در حاشیه شهر و سکونتگاه های نامتعارف آن کشانده شده اند مسائل شهری متعددی چون کمبود تأسیسات زیر بنایی مانند: شبکه های ارتباطی مناسب، منابع آب سالم و تصفیه شده، سیستم تخلیه ای فاضلاب شهری، مرکز بهداشت، مراکز آموزشی و ... از یکسو و وجود مشاغل غیر رسمی، شیوع بیماری ها ، جرم و جنایت و جدایی گزینی از شرایط متعارف شهری، از بارزترین ویژگیهای مناطق حاشیه نشین است که با سیمایی نامتعارف و ناهنجار به شکل جزیره های فقر در شهرها نمایان شده اند. شهر بجنورد به عنوان یکی از شهرهایی است که با نزدیک به ۷۱ هزار نفر حاشیه نشین با این مسأله درگیر است. این شهر بعد از زلزله سال ۱۳۷۵ و بخصوص پس از مرکز استان شدن یکی از شهرهای مهاجرپذیر ایران محسوب می شود. که نتیجه آن بروز حاشیه نشینی است. در این پژوهش برای بررسی علل و عوامل مؤثر بر حاشیه نشینی این نتیجه رسیدیم که، مهاجرت یکی از عوامل مؤثر در شکل گیری مناطق حاشیه نشین است. می توان از عوامل مؤثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در این شهر به بیکاری ، درآمد کم ، و مهاجرت گسترده از محیط های شهری کوچک و روستاهای اطراف اشاره کرد که ناشی از عوامل اقتصادی (جاذبه های شهری بخصوص بهره مندی از شرایط بهتر زندگی در کسب درآمد ، یافتن شغل ، امکانات شهری و دافعه های روستایی) و دافعه های اجتماعی فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است و این امر موجب بروز انواع ناهنجاری ها از قبیل وجود ساخت و سازهای غیر

مجاز و ایجاد سیمای نامطلوب، تراکم جمعیت، افزایش جرم و جنایت، آلودگی زیست محیطی، قانون گریزی و ... می شود که در چند گروه پیامد فرهنگی اجتماعی، پیامد روانشناختی، پیامد اقتصادی و کالبدی دسته بندی می شود.

منابع:

- سرگزی، ز، ۱۳۸۶، حاشیه نشینی پدیده ناهنجار توسعه برونزای شهری، ماهنامه شهرداریها، سال هشتم، شماره ۸۱، مرداد ۸۶.
- تقوی، ن، ۱۳۷۸، جامعه شناسی روستایی، انتشارات دانشگاه پیام نور.

- تودارو، م، ۱۳۶۶، توسعه اقتصادی در جهان سوم ترجمه غلامعلی فرجادی ف انتشارات مجموعه برنامه و توسعه .
- ربانی، ر، وارثی حمیدرضا، عریضی فروغ السادات، حسینی محمدرضا، ۱۳۸۵، بررسی عوامل موثر بر شکل گیری مساله حاشیه نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز، مجله جغرافیا و توسعه، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۵ .
- ابراهیم زاده و همکاران، 1385، حاشیه نشینی، ناهنجاریهای شهری و راهکارهای تعدیل آن، مجله جغرافیا و توسعه، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال دوم، شماره 3 بهار و تابستان، 1385 .
- پیران، پ؛ شهرنشینی شتابان و ناهمگون؛ مجله سیاسی اقتصادی، سال دوم، شماره چهارم، 1366
- حسین زاده دلیر؛ 1361، حاشیه نشینی در جستجوی مفهوم، و معنی، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره 45 و 46. سال پنجم .
- زاهدنی؛ س؛ 1369، حاشیه نشینی، شیراز، دانشگاه شیراز .
- شیخی، م؛ 1381، فرایند شکل گیری و دگرگونی سکونتگاههای خودرو و پیرامون کلان شهر تهران .
- هادیزاده بزاز، م، ۱۳۸۲، حاشیه نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان، چاپ اول، انتشارات شهرداری مشهد با همکاری انتشارات تیهو .
- بیگدلی راد، و، ۱۳۹۱، حاشیه نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در قزوین، فصلنامه سازمان نظام مهندسی ساختمان، تابستان ۹۱، شماره ۳۹ .
- سند توسعه شهرستان بجنورد، استانداری خراسان شمالی، معاونت برنامه ریزی استانداری، دفتر برنامه و بودجه، بهمن ماه ۱۳۸۹ .
- سالنامه آماری استان خراسان شمالی سال ۱۳۸۸، استانداری خراسان شمالی، معاونت برنامه ریزی، دفتر آمار و اطلاعات، انتشارات استانداری خراسان شمالی، زمستان ۱۳۸۹ .
- طرح جامع شهر بجنورد، سازمان مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۷ .

- Clinard, Marshal. B, Slum and Community Development, The free Press, New York, 2001

-Coit, K. (1994), Self – Help Housing for The Poor, A Cross, Cultural Study, Cities, No 11

-<http://www.khorasannews.com/News.aspx>